

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/33-36>

Arzu Ağanəhmət qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
Mrs.arzu1960@gmail.com

NİDALARLA İFADƏ OLUNAN İDİOMLARIN YARANMA YOLLARI

Xülasə

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

Açar sözlər: sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli xüsusiyyətlər

Summary

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Key words: fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features

Cümlədə qrammatik məna daşmayan nitq hissələrindən biri də nidalardır. Anlaşma, bir-birini başa düşmə həm əqli yolla – müstəqil sözlərlə, həm də hissələrlə - nida sözləri ilə mümkün olur. Nidalar məfhum bildirmir, başlıca olaraq, subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur və müxtəlif hisslər – duyğular ifadə edir. İnsanın hiss-həyəcanını, duyğularını, hiddət və nifrətini, coşğunluğunu, nəşə və kədərini

bilavasitə, adlandırmadan təzahür etdirən sözlər – nidalar, həmin xüsusi səciyyəli sözlərin birləşdiyi söz kateqoriyası isə nida adlanır.

Türkalogiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində nida ən az tədqiq olunmuş nitq hissəsidir. Qrammatikalarda nidaların mahiyyəti onların başqa leksik-semantik kateqoriyalardan (nitq hissələrindən) fərqlənən xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif müəlliflər müəyyən fikirlər irəli sürmüşdülərsə də, bu fikirlərdə bir ardıcılıq, dəqiqlik olmamışdır. (7.480-486)

İ.A.Batmanov nidanı ayrıca nitq hissəsi hesab etmirdi. Nidanın isimlər kimi hal və cəm şəkilçiləri qəbul etdiyini nəzərdə tutaraq müəllif bu sözləri, ümumiyyətlə, adlar qrupunda tədqiq etməyi lazım bilmişdir. (2.43)

N.K.Dimitriyev başqırd dilində nidalardan bəhs edərkən onların həm isimlərdən, həm də feillərdən fərqli və qədim bir söz qrupu olduğunu göstərmişdir. (3.48-49)

A.N. Kononov da nidaları həm müstəqil, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirib, ayrıca tədqiq edilməsini zəruri sayırdı. (6.60)

Bəzi türk dillərində nida probleminə ayrıca elmi-tədqiqat əsərləri həsr edilmiş, dissertasiyalar yazılmışdır. S.Usmanov nidalardan bəhs edən namizədlik dissertasiyasında bu sözlərin bir sıra zəruri xüsusiyyətlərini araşdırmış, onların xüsusi nitq hissəsi olduğunu elmi əsaslarla sübuta yetirmişdir. (12)

Qazax dilindəki nidalar Ş.Y.Sarıbayevin namizədlik dissertasiyasında ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhət, nidaların təqlidi sözlərdən semantik, struktur və sintaktik baxımdan artıb-çoxalmaq xüsusiyyətlərinə görə seçilən keyfiyyətləri çox ətraflı müəyyənləşdirilmişdir. (10)

Təqlidi sözlərlə nidaların fərqi daha bir sıra tədqiqat əsərlərində işıqlandırılmışdır. (1)

Həm ümumi dilçilikdə, həm də türkoloji tədqiqatlarda nidalar mənşəyinə və mənasına əsasən təsnif edilir.

A nidası təəccüb, heyrət, şadlıq, nifrət, qəzəb bildirir və bu şəkillərdə işlədilir: *a, aa, a... a... a-a, a-a..., aaa, A! A! A!* Dəliddən doğru xəbər. Bir bunun həyasına bax, a-a-a (9) Naçalnik çəpik çalıb qəh-qəh çəkib güldü və dedi: - A...a...a...a... Rəfiq, sən burada imişsən? (8)

Ay nidası müxtəlif şəkillər alaraq (ay..., ay-ay... ay,ay,ay;...ayyy) *alqış, məmnunluq peşimançılıq, təəccüb, qəzəb, narazılıq* və s. duyğuları ifadə edir. *Ay* uşaq orda kim var? (9) *Ayyyy...*, Nə qoyub nə axtarırsan (8)

Ax, ox, axx, ah şəkillərində işlənən nida *sevinc, arzu, razılıq, şikayət, qəzəb, qorxu* istəza kimi hissləri ifadə edir. *Ax*, necə kef çəkməli əyyam idi. (M.Ə.Sabir) *Ah*, Zərrintac xanım ona bir mənəb yolu açsaydı. (9) *Ah*, kim oldun yolunda can fəda (11).

Aha nidası *sevinc, təəccüb, qəzəb* və s. hissləri bildirir. *Aha!..* deməli sən o kişinin oğlusan. (9)

Oy nidası *etiraz, heyrət, qorxu* və s. hissləri ifadə edir. Aman, Aman, *oy!* Qaşı kaman *oy!* (Ü.Hacıbəyov)

Ox nidası *yalvarış, qəzəb, hiddət, peşmançılıq* və s. hissləri bildirir: *Ox, ox!..* Öldürdü onu namərd oğlunun gülləsi (8)

Uf nidası *təəccüb, etiraz, qəzəb, peşmançılıq* və s. hissləri bildirir: *Uff...* onun sözləri nə qədər şirindir. (9)

Vay-vay, ey vay nidaları *qorxu, əzab, təəssüf, nifrət* və s. hissləri bildirir: *Vay- vay!* Deyəsən bəşər deyil bu. (11) *Vay- vay!* Nə yaman müşkülə düşdü işim allah (11) Başqa söz tapmıram cəlladsınız siz *vay* öldüm, *vay* öldüm kömək ediniz. (S.Rüstəm)

Ah, ax, vah, ey vah nidaları *qəzəb, nifrət, razılıq istehza, həsrət* mənalarda işlənir: Etdim nə yaman əsrə təsadüf aman *ey vah!* Molla qovula, yəni müəllim gələ, *vah-vah!* Molla ona həsrət çəkə küçədə *ah!.. ah!..* (11) *Ax*, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri (11). *Ax!..* necə kef çəkməli əyyam idi, onda ki, övladi-vətən xam idi. (11)

Ə nidası *sevinc, qorxu, xahiş* ifadəsi üçün işlənir (*ə, əə, əəə*). Ə, yaxşı rədd olun gedin cəhənnəminizə.

Oho, paho, pəh-pəh, bəh-bəh, bah-bah, ha-ha-ha, qah-qah-qah, oxqay, can, aycan-aycan, nidaları *sevinc, şadlıq, istehza, təəccüb, tərif* və s. mənalara verir. Soltan bəyin qızı bir gədəyə aşiq olubdur *pəh-pəh-pəh*. (Ü.Hacıbəyov) Port-Artur, hürriyyəti-Mançuriya, *qah-qah!..Bah! bah!..* yenə *bah-bah...* yenə *bah-bah!* yenə *bah-bah!..* (11) *Qah-qah!..* Qaribə gülməlisən Xaniman xərab!.. (11)

Düşdü bütün qəzetlər hörmətdən, *aycan! aycan!* Xəlqin canı qurtardı töhmətdən, *aycan! aycan!* (11)
Pah, nə çoxdur bütün İranda ləqəb. (11) *Bəh-bəh!..* həp aşınayı – qürbət! (11)

Haray, ay haray, aman, ay aman nidaları *imdat, çağırış, yalvarış, nifrət, qəzəb* və s. kimi mənə ifadə edir: *Ay haray*, bir neçə şair, neçə şair kimilər, İstəyir döndərələr Gəncəyə Şirvanımızı (11).
Qorxdum *ay aman*, yarıldı bağrım (11).

Əfsus, hayif nidaları *təəssüf* mənəsi ifadə edir: *Əfsüs*, “Həyat” isə məmat oldu, qapandı. (11) *Səd heyf*, gözəl hökmi-şəriət tələf oldu. (11)

Belə mürəkkəb nidalardan biri də, *lənət sənə kor şeytan* ifadəsidir. *Vay dədə vay, vay dədəm vay, vay nənəm vay* nidaları *təəccüb, qorxu* hissələrini bildirir: *vay dədəm vay*, bu mənim öz əvvəlki arvadımdır.

Ey dadi-bidad nidası *peşmançılıq, təəccüb, qorxu* hissələrini əks etdirir. *Ey dadi-bidad* Ərdəbil.(8)

Dilimizdə bir qrup alınma nidalər bir-birinə sinonim kimi işlənir. Bunlardan *afərin (farscadan), əhsən, maşallah, mərhəbə, bərəkəllah (ərəbcədən)* nidalarını göstərmək olar. Bərəkəllah usta cavan olsan da pərgarsan (9)

Əslində dini məzmunə malik olan bir sıra nidalər köhnə adətlər ilə əlaqədardır. Bura *maşallah, şükür, amin, lənət, lənətulla, tövbə, əttövbə, əşhədibillah, əstəğfurullah, allahuəkbər, lailəhailləllah kimi dini səciyyəli nidalər daxildir: Lənət sənə kor şeytan, ha!... (9);*

Nidalər işlənmə yerinə görə sərbəstdir: yəni cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *Ey dövlətimin zavalı oğlum! Ey başı ağır bələli oğlum! Ey məktəbi dərşin aşınası! Ey rıştəyi-elm mübtəlası! (11) Hə de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddiaların. (11) Əhli-aləm arayıb axtarır, ey can, səni.(11)*

Dilimizdə bəzi sözlər vardır ki, onlar müstəqil mənəli söz kimi işlənməklə bərabər, nida mənəli qovuşma idiomların yaranmasında iştirak edir.

İdiom-İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənəsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənəli sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xəlqin dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xəlqin mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomlar yaranmasına görə üç yerə ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar və uyuşma idiomlar.

Qovuşma idiomların bir qismi bir qayda olaraq, nida sözləri əsasında yaranır. Nida mənəli qovuşma idiomların aşağıdakı struktur tipləri vardır:

1. Şəxs əvəzliliklərinə *ölmək* feilinin əlavəsi ilə: $P_z + V$

Mən ölüm – *Mən ölüm ay Əhməd Fitrət, o yediğin balığın adını ata-anamız “balıx” qoyub, sən də elə “balıx” de, “balıq” demə. (8.171)*

Sən öləsən – *Sən öləsən, qoymanam. Gərək gedək bizə. Bu saat samovarım dəmdədi. Sən öləsən, gərək gedəsən. (8.179)*

Siz öləsiniz – *Siz öləsiniz, balığın bir ətrinə tamaşa eləyin, ey.(8.176)*

2. *Sən* ikinci şəxs əvəzliyinə *allah, peyğəmbər, İmam Hüseyin, Həzrət Abbas* və s. mövhumi adların əlavəsi ilə: $P_z + N$

Sən allah – *Sən allah*, de görüm nə yuxu görmüsən?(8) *Sən allah, Kəblə Qasım, nağıl elə gərək qonaqlıq necə kecdi, qonaqlara nə berdilər, ağam nə qayırdı, kimnən danışdı, nə danışdı? (8.141)*

Sən İmam Hüseyin – A kişi, sən İmam Hüseyin, özünü dəsgaha qoyma (8.103)

Sən Həzrət Abbas – A kişi, sən Həzrət Abbas, boş-boş danışma! Elə söz danışırsan ki, pişmiş toyuğun gülməyi gəlir. (8.103)

3. Mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə *üçün* qoşmasının əlavəsi ilə: $N_m + P_p$

*Başın üçün – o qızıldan qiymətli **başın üçün**, düşüb dalımcə pusquya, gölgə kimi izimdən üzülür.*(9.127) **Başın üçün**, mənim anamın bir az huşu başında deyil, elə rəhmətlik atam Kərbəlayı Heydər öləndən anam gün olmazdı ki, ağlamasın. (8.69) *Biri olsun bu torpaq şöbəsi Cabbarzadə, başınız üçün, məni lap xirdəyimə yığıb.* (8.117)

Canın üçün – yox, əmioğlu, mən sizə getməyəm, əvvəl sən bizə gərək gələsən, sonra mən sizə gedəm, yoxsa **canın üçün** getməyəm. (8.179)

4. Adlıq halında ismə üçüncü şəxs əmr formasının təkini bildirən köməkçi feilin əlavəsi ilə N_n+V

And olsun – *Camaat, bu saat mənim evimdə seyid qızı əyləşib. **And olsun** gedib üzümü sürtdüyüm qəriblər şahına, bu saat onun əynində libası yoxdur.* (8.101) *And olsun allahın birliyinə, sən birdə mənim işlərimə qarışsan, mənim sözüümün qabağında söz danışsan, ta özünü ölmüş bil. **And olsun** allaha, qabırğalarını sındıraram.* (8.51) ***And olsun** hər ikimizi yaradana, vətəndə mənim qardaşımın bir oğlu var, olar 13-14 yaşında. Əvvəl-axır yeddi-sakkiz il məscidə gedib. Amma di gəl xəttinə, allah bağışlasın.* (8.100) *Xan, **and olsun** sənın başına, bizi katda çox incidir, əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı, odu ki, bizi görməyə gözü yoxdur.* (8.91) *A kişi, adına **and olsun**, eşşəyi mənə Məmmədhasən əmi özü verib.* (8.33)

*Narahat gecəm üçün
Həsrət gündüzüm üçün
Sinəmdəki bu gizli
Alovum, gözüm üçün
Yenə sənə borcluyam.
And olsun yerə, göyə,
Alqış bu sənsizliyə! (3-247)*

Nidaların işlənməsi şəxsin əhval-ruhiyyəindən, mədəni səviyyəsindən, yaşından, cinsindən, sağlamlıq dərəcəsindən, obyektə münasibətindən, mühihdən, səs tellərinin vəziyyətindən və.s. asılı olaraq gülüşün növləri də müxtəlif şəkildə təzahür edir. Ağlarkən, gülərkən çıxarılan səslər müxtəlif fərdi keyfiyyətlərlə əlaqədar çox müxtəlif ola bilər.

References

1. Adilov M.İ. Imitative words Azerbaijan SSR, S.A News 1961. №6
2. R.Kungurov Illustrative words in the modern Uzbek language (n. D. A.), Tashkent 1962
3. Batmanov I.A. Parts of speeches in the Kyrgyz language, Frunze, 1936 p. 43
4. Dimitriyev NK Grammar of the Bashkir language, M.-L., 1948 Pages 48-49
5. Gulgun M. "Roads that do not tire me". Writer, Baku, 1978.
6. Huseynzade M. Modern Azerbaijani language. Maarif Publishing House, Baku - 1983
7. Kononov A.N Grammar of modern Turkish literary language, M.-L. 1956, p. 60
8. Modern Azerbaijani language, Volume 2, Science Publishing House, Baku, 1980
9. Mammadguluzadeh J. and Hagverdiyev A. Selected Works. Youth, World Children's Literature Library. Baku - 1983
10. Rahimov J. Selected works, 5th volume. Azerneshr, Baku - 1974.
11. Sarıbayev Ş. Y. Mezhdometiya in the Kazakh language. Alma-Ata, 1959
11. Sabir M.A. Hophopname Baku. 2004
12. Usmanov S. Mezhdometiya in the modern uzbek language (n. D. A) Tashkent, 1952

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmov

Göndərilib: 03.12.2021

Qəbul edilib: 21.12.2021